

A FRANCIA FORRADALOM ÉS A ZSIDÓK EMANCIPÁCIÓJA

Az európai zsidók emancipációjának folyamata a francia forradalom előtt kezdődött. Egy hosszabb és szélesebb mozgalom része volt: a katolikus egyház fennhatóságától és a feudális kényszertől megszabadult államok modernizálódtak; kialakult a polgári társadalmi elit olyan szervezetek (gondolati társaságok) révén, amelyek közül a szabadkőművesség volt a legerősebb; terjedt a racionalizmus és a tolerancia, sőt a szkepticizmus eszméje is, ellenhatásul a vallásháborúk, a reformáció és az ellenreformáció fanatizmúsára; kialakult a kapitalista gazdaság, amelybe az aktív kisebbségek – egyik országban a protestánsok, a másikban a zsidók – könnyebben beintegrálódhattak. A francia forradalom első, alkotmányos szakaszában az Emberi Jogok Nyilatkozatával és a zsidóemancipáció meghirdetésével látványos előrelépést tett ez utóbbiak integrálására, bár az integráció feltételül a dejudaizációt szabta meg.

A forradalom második, jakobinus, terrorista és harciasabb szakasza Európa többi részében a politikai elnyomás fokozódásával, a rendszerek reakcióssá válásával (Szent Szövetség), a liberális reformizmus általános visszaszorulásával és a zsidókérdés kezelésében visszalépéssel járt. Ám az ellenforradalom és az antiliberalis reakció sikere csak átmeneti volt. A társadalmak előrehaladása az alkotmányosság felé visszafordíthatatlannak bizonyult. Igaz, a zsidók emancipációját – amelyet az Alkotmányozó Gyűlés hirdetett meg és Napóleon váltott valóra – még Franciaországban is úgy fogták fel, mint Isten kiválasztott népének a dejudaizációhoz kapcsolódó „újjászületését” (lásd Clermont Tonnerre híres szavait: mindent a zsidóknak mint polgároknak, semmit a zsidó nemzetnek), mégis „XVIII. Lajos kormányának érdeme, hogy véghezvitte a francia zsidók emancipációját.”¹ Semmivel sem csökkent a francia forradalom humánus következményeinek dicsfényét, ha (annak fényében, ami a XVIII. század végén és a XIX. század első felében Európában történt) megállapítjuk, hogy a zsidóemancipáció (miként a jobbagység eltör-

lése is) *”a dolgok természetéből fakadt, mivel megérett az idő a régi feudális rend felszámolására”*.²

Bizonyos értelemben igazat adhatunk Léon Abramowitznak, aki szerint a francia forradalom „egész Európában lendületet adott a zsidóemancipációnak”³. Azt sem téveszthetjük azonban szem elől, hogy maga a forradalom, amely a „dolgok természetének” része volt, egy már korábban megindult felszabadulási folyamatba illeszkedett bele. Ezt a folyamatot a terror és a forradalmi, valamint a napóleoni háborúk megakasztották ugyan, később azonban, a felvilágosodás eszméire támaszkodva még azokban a monarchiákban is lábra kapott, amelyek nem szűntek meg.

Az emancipáció folyamatát a dolgok hatalma, az óriási átalakulásokat hozó „nagy történeti események mozdították elő: a kultúrában a reneszánsz és a reformáció; a gazdaságban Amerika felfedezése, a gyarmatosítás, a nemesfémek beáramlása; a nemzetállamok kialakulása, kiegészülve a gazdasági fejlődés hatásaival, a születőben lévő kapitalista erőviszonyokkal, a nemzetállamok konfliktusaival és harcával.”⁴

Figyelemre méltó jelenség, hogy a vallásháborúk után a kormányzatok bölcsébbé váltak. A fanatizmus uralmának véres epizódja után az európai kormányok visszatértek ahhoz a felvilágosult szellemhez, amely hajdan Erasmus gondolkodását éltette: az ész, a türelem és a humanitás eszméje volt a válasz arra az elvakult gyűlöletre, amely több mint egy évszázadon át uralkodott a népek felett.

A humanitás eszméi. De azok az eszmék is, amelyeket a politikai, gazdasági és kulturális hatalom birtokosai saját jól felfogott érdekükből követtek. Mindenekelőtt a királyok és tanácsadók. A XVII. és a XVIII. században az európai udvarokban és a főurak között elterjedtek a *merkantilista* eszmék, párosulva azokkal a *populista* gondolatokkal, amelyek legnyíltabban (mond-

hatnám, a legcinikusabb formában) Poroszország voltaire-iánus szellemű királyának, II. Frigyesnek szellemében és írásaiban testesültek meg – ő szolgált modellként a többi felvilágosult uralkodó, II. József, a svéd III. Gusztáv és az orosz II. Katalin, Diderot barátja számára. Szélesre tárta királysága kapuit az összes üldözött vallás képviselői előtt: jöttek a hugenották, a memnonták, a valdensesek, a presbiteriánusok, a skótok, az angol katolikusok, még a zsidók is.⁵ Mindez nem emberieségből vagy testvéri szeretetből történt, mert, különösen ami a zsidókat illeti, II. Frigyes tele volt előítéletekkel velük szemben. Úgy vélte azonban, hogy hadserege fejlesztéséhez és terjeszkedési politikájához arra van szüksége, hogy növelje tevékeny és termelőképes alattvalói számát. A német klasszika egyik képviselője, a romantika előfutára, Herder kétségkívül II. Frigyes populista irányzatát szem előtt tartva jelentette ki, hogy a zsidókérdés nem különbözik azoktól a kérdésektől, amelyeket „egyéb idegen bevándorlók, kínaiak, perzsák, indiaiak, cigányok vagy mamelukok vetnek fel a társadalmak és államok számára . . .”. „Nem a vallás, hanem az állam problémája”, hangsúlyozta: „Az államoknak kell meghatározniuk, hogy ezek az idegenek mennyire és milyen létszámban hasznosak vagy károsak.” „Egyébként – tette hozzá – Lengyelországnak, ennek a rosszul szervezett európai államnak az esete mutatta, milyen veszélyt jelenthet egy állam számára, ha ellenőrizetlen számú idegen tartózkodik a területén.”⁶ Az idegenekkel, vagyis a zsidókkal szemben tanúsított türelem tehát II. Frigyes és epigonjai szemében annak függvénye volt, hogy mekkora hasznot húzhat belőlük az állam. Ugyanígy gondolkodtak a nagybirtokos arisztokrácia képviselői is. Nem véletlen, hogy azok között, akik jóindulatot tanúsítottak a zsidók iránt, védelmezték őket előkészítették emancipációjukat az udvar által nyújtott előjogokon túl is, oly nagy számban találunk főurakat és nemeseket, míg a városi patrícius polgárság általában és hosszú ideig ellenezte ezt az emancipációt (lásd a Párizsban, Elzász-Lotaringiában, a szabad Hanza-városokban történeteket). A XVII. és a XVIII. század során a nagybirtokokon is elterjedtek a tőkés értékesülés folyamatai, s ebben, mozgékonyáguk, szellemi frissességük és nemzetközi kapcsolataik révén hasznos szerepet játszhattak a zsidók, miközben a polgárság elsősorban veszélyes konkurenciát látott bennük.

Mindezzel együtt is tévedés volna csupán a gazdasági érdekek „felépítményét” látni a türelem és a humanitás szellemében, amely utat tört a zsidóemancipáció számára – s hasonló okok miatt a rabszolgaság és a jobbagyság eltörlése számára is. Ez a szellem élte azokat az eszmeáramlatokat, amelyek a kormányzatok és a felvi-

lágosult gondolkodók antiklerikalizmusában öltöztek testet. Ezek a gondolkodók még nem álltak az „Isten meghalt” álláspontján, amely az éles elméjű Heine szerint Kant *A tiszta ész kritikája* című művében fejeződött ki először.⁷ A filozófusok embereszménye a *homo rationalis*, az eszes, civilizált, művelt, csiszolt, „courtois”, jól öltözött és modern ember volt, aki tehát mentes a feudális és korporativista hagyományoktól. A zsidók közül főként azokat ismerték, akik gettóéletet éltek; őket még a bigott keresztényeknél is anakronisztikusabb, középkoribb és barbárbabbarabb lényeknek tartották. Ez volt a véleménye még a legnemesebb szellemű, legfelvilágosultabb filozófusnak, Montesquieu-nek is, aki nagy ékesszólással emlegeti a zsidók barbárságát, s ennek tulajdonítja azt az „erőszakos és gyűlölködő magatartást”, amellyel minden európai nép illeti őket. Ezeknek a népeknek tehát az a feladatuk, hogy helyrehozzák elődeik tévedéseit, s visszaadják a zsidóknak „becsületüket és értéküket”.

Segíteni a zsidóknak abban, hogy jóakarátú átnevelés révén „megújuljanak”, gettólakókból olyan lényekké váljanak, akik méltók arra, hogy egyenrangú polgárnak tekintsék őket: ezt a célt tűzik ki a filozófusok a kormányok és a társadalmak elé, s ezt a célt fogalmazták meg az Alkotmányozó Nemzetgyűlésben is. Montesquieu-től Gregoire abbéig Franciaországban, Lessingig, Herderig, Goetheig és Kantig Németországban, Sonnenfelsig és II. Józsefig Ausztriában, Berzeviczy Gergelyig Magyarországon a zsidók iránt a legnagyobb jóindulatot tanúsító humanista gondolkodók, akiknek barátai között számos asszimilált zsidó volt, ugyanannak a barbárságnak a megnyilvánulását látták abban, hogy az ortodox zsidók makacsul ragaszkodtak rítusaikhoz és erkölcsükhöz (amelyeknek tárháza szerintük a Talmud), mint a törvényhozásban, amely megalázta, hátrányosan kezelte, kitiltotta őket a keresztény társadalmakból.

Úgy vélem, a zsidók emancipációjának fő mozgatórugója a civilizációnak ez az új eszméje volt, amely a korábban vázolt érdekeknek megfelelő jogállam keretei között valósult meg. A francia forradalom annyiban szemlélteti ezt a mozgást, amennyiben szereplőire korábban született s kezdeményezőiket túlélt eszmék hatottak.

Franciaországban, Poroszországban és Ausztriában a XVIII. század közepe óta virágzó szabadkőművesség mint a haladó politikai és társadalmi elit szervezete nagy mértékben járult hozzá a gazdasági élet és a nemzeti kultúra fejlesztéséhez, s az első sorokban harcolt a zsidók emancipációjáért.⁸

Minden bizonnyal részük volt abban, hogy XVI. Lajos létrehozta a Malesherbe-bizottságot, amelynek feladata az volt, hogy a protestánsok

helyzetének javítása után most a zsidókén javítson.⁹

Ha közelebbről megvizsgáljuk, milyen érveket sorakoztattak fel az ellen, hogy azonnal megadják az állampolgári jogokat a zsidóknak, észrevehetjük, hogy még védelmezőik, például Mirabaeu és Gregoire abbé is – miként ezzel egy időben Németországban Herder és Goethe – úgy tekinti őket, mint „bukott nemzetet, amely fölött barbár törvények uralkodnak.” A filozófusok és a II. Frigyesre hasonlító királyok eme – az alkotmányozók nagylelkűbb része által nem osztott – beállítottsága akkor válik világossá, ha azal vetjük össze, ami a *Francia lét ma és holnap* című nemrég megjelent összeállításban az Iszlámról olvasható¹⁰: „az több mint vallás, egyszerűs mind a társadalmi, a jogi, a filozófiai és gazdasági élet szabálya is. Ezek a szabályok ellentmondanak a nem iszlám társadalmak erkölcsének, belső jogrendjének és értékeinek.”

Ilyennek látták a zsidó vallást és az ortodox zsidókat a XVIII. század filozófusai, az Alkotmányozó Nemzetgyűlés képviselői, a forradalmi és a napóleoni korszak liberálisai. Ebből ered a feltevés, amelynek teljesítése esetén elfogadják integrációjukat a nemzeti közösségbe: a zsidók fogadják el az éppen létrejövő laikus állam szabályait és jogrendjét.

Tudjuk, sok zsidó számára nem volt magától értetődő mindennek elfogadása. Számukra igazi megrázkódtatást jelentett, a megosztottság forrásává vált.

Annál is inkább, mert ugyanazok a nagy történelmi események, amelyek a keresztény állam és filozófia klerikális jellegének megszüntetését váltották ki, egyes zsidó gondolkodókat, sőt teológusokat is arra készítették, hogy *hasonlóan felülvizsgálják, megreformálják, „újjáélesszék” ősi vallásukat*. Elég ezzel kapcsolatban arra emlékeztetni, hogyan találkozott össze Németországban a *Bölcs Nátán* szerzőjének, Lessingnek gondolkodása Moses Mendelssohnéval, vagy Kanté zsidó tanítványával, Bendavidéval. Mindkét fél egyetértett abban, hogy a zsidók akkor integrálódhatnak a civilizált társadalomban, ha szakítanak a gettó vallási és egyéb hagyományaival. Ebben a kérdésben a felvilágosult szellemek mozgalma egyöntetűséget mutat a XVIII. század közepétől kezdve a francia forradalom és Napóleonon át – aki alatt a francia törvényhozás kimondta a zsidók feltételes emancipációját a megszállt országokban, Németországban, Belgiumban és Itáliában – Poroszorszáig és a Habsburg-birodalomig.

Ez utóbbiban azonban törés jelentkezett, amely a zsidók emancipációját egészen 1848-ig, sőt 1967-ig késleltette – elsősorban annak következtében, ahogy az államok és az uralkodó osztályok a terrorra, a forradalmi háborúkra és Napó-

leon uralmára reagáltak. A forradalmi fanatizmusra a reakciós fanatizmus válaszolt, amelynek a zsidók annyira váltak kitüntetett áldozataivá, amennyire korábban a liberális törvényhozás jótéteményeiből részesültek. Ausztriában például II. Ferenc császár az ellenforradalmi áramlatnak kedvezve 1793-ban megpróbálta megfosztani a zsidókat néhány olyan jogtól, amelyekre elődei, II. József és II. Lipót alatt tettek szert.¹¹ Annak ellenére, hogy Ausztriában az udvarhoz közel álló zsidók, Adam von Arnstein, Bernahrd von Eskeles, később Salomon von Rothschild kedvezményezett helyzetet élveztek, a bécsi kongresszuson elutasították a zsidó küldöttségnek azt a kérését, hogy teretmsenek jogegyenlőséget számukra. Poroszországban 1798-tól érezhető a politikai keményedés. A kormány visszaállította a középkori jogkorlátozottságokat, szolgásgot és sanyargatást. Oroszországban II. Sándor cár, miután hiába próbálta megtéríteni zsidó alattvalóit ökumenikus-keresztény eszményének, hirtedten antiliberális társaival együtt a zsidók ellen fordult. Itáliában szintén visszatértek a korábbi rendszer törvényeihez. A magyar Diéta pedig, amely 1792-es ülése óta foglalkozott a zsidók emancipációjára vonatkozó javaslatokkal, 1840-ig felfüggesztette működését.

Ebben a korszakban, amelynek később a „Vormärz” nevet adják (azt az időszakot jelölve vele, amely az 1848. márciusi bécsi, majd pesti forradalmat megelőzi), egész Közép-Európában felélednek a liberális és nemzeti mozgalmak, amelyek a felvilágosodás évszázadának és az Emberi Jogok Nyilatkozatának eszméiből táplálkoznak. Így újból megnyílik az út a zsidók emancipációja felé.

BERÉNTYI GÁBOR FORDÍTÁSA

JEGYZETEK

¹ Vö. Léon Poliakov: *Histoire de l'Antisémitisme. De Voltaire à Wagner*, Calmann Lévy, 1868, 269.

² Uo., 254.

³ *La révolution française et l'Europe. 1789–1799*, harmadik rész: „La révolution créatrice. XX-ème Exposition du Conseil de l'Europe, Cat. édité par le Ministère de la Culture et la Réunion des Musées nationaux, 1989.

⁴ Vö. a G.P. aláírással megjelent *merkantilizmus*-szócikket in *Encyclopaedia Universalis*, 10. köt., 803.

⁵ Sebastian Haffner: *Preussen ohne Legende*, Goldmann Serien-Bücher, 1981.

⁶ Vö. Gustav Kars: *Das Bild der Juden in der deutschen Literatur des achtzehnten und neunzehnten Jahrhunderts*, Burg Verlag, Freiburg 1988.

⁷ Heinrich Heine: *De l'Allemagne*, Hachette-Pluriel 1981.

⁸ L. Nagy Zsuzsa: *Szabadkőművesség a 20. században*, Budapest 1977.

⁹ Poliakov, id. mű

¹⁰ Poliakov, uo.

¹¹ Rita Thälmann: *La communauté juive de Vienne jusqu'à l'Anschluss in Austriaca*, 1988. március.